

Віта Лахно (Полтава)

Рец. на: *Невигадає. Усні історії остарбайтерів* /Авт.-упорядн., ред., вступ. ст. Г. Г. Грінченко. — Харків: Видавничий Дім «Райдер», 2004. — 236 с.

Історична пам'ять про Другу світову війну — про історичний період, сповнений трагізму і суперечливості, — дедалі більше починає цікавити сучасних дослідників. Друга світова була не лише двобоєм величезних військових потуг та ідеологій. Вона увиразнила величезне значення економіки та людського потенціалу — кваліфікованих трудових резервів і робочої сили — для досягнення військової перемоги.

Проблематика, пов'язана з мобілізацією та вивезенням населення України на роботи до Німеччини під час Другої світової війни, з умовами праці і побуту українських робітників у неволі, є актуальною і соціально важливою, бо стосується повсякденного життя людей в умовах окупації і дотепер залишається мало розробленою в історичній науці. Оскільки офіційна радянська історична наука не визнавала остарбайтерів за окрему категорію населення і взагалі не наголошувала факт їхнього існування, нині є нагальною потреба вивчення їхніх доль. Для цього великі можливості надає новий напрямок досліджень в історичній науці — усна історія. Саме усна історія — спогади, інтерв'ю, розповіді, на відміну від документальних джерел, дає можливість не тільки прочитати про війну у ретельно дібраних писемних джерелах, а й почути голос маленької людини з народу, порівняти офіційну інформацію з індивідуально пережитим.

«Усна історія повертає історію людям, і це історія, викладена їх власними словами» — такі слова британського історика Пола Томпсона вміщені як епіграф книги «Невигадає. Усні історії остарбайтерів», що є результатом авторського наукового проекту харківської дослідниці Г. Грінченко, присвяченого запису і публікації спогадів колишніх остарбайтерів Харківської області. Загалом книга складається з трьох вступних статей, двох розділів (Усні історії; Спогади) та коротких біографічних відомостей про колишніх остарбайтерів, розповіді та спогади яких вміщені до харківського видання.

Перша вступна стаття «Час почути правду» (с. 5–7) начальника Харківського обласного відділення Українського національного Фонду «Взаєморозуміння і примирення» І. З. Дімітрової присвячена короткій історії створення цього Фонду та діяльності його харківського відділення, тут наведені різноманітні статистичні дані, зокрема щодо кількості мобілізованих до Рейху під час війни громадян Харківської області, тих, хто мав змогу отримати компенсаційні виплати через 55 років після її завершення, тощо.

Друга вступна стаття — голови Харківського міського товариства жертв нацизму Л. І. Борисенко — «Довгий шлях додому...» (с. 8–9) закликає читача до вдумливого прочитання історій колишніх остарбайтерів — людей, у яких немає орденів і медалей, кого

лише зрідка широко вітали зі святом Перемоги, на кого дивилися скоса, не прагнучи розпитувати про минуле.

Третя стаття — авторки-упорядниці цього збірника, кандидата історичних наук Г. Г. Грінченко — «Усна історія — теорія, метод, джерело» (с. 10–32) присвячена усній історії як методу історичного дослідження та її пізнавальним можливостям.

Свою статтю авторка починає з розгляду концепцій дослідження пам'яті. Далі подає короткий огляд закордонної та української літератури з усної історії. Якщо на Заході усна історія розвинена настільки, що вже з'являються антології класиків цього напрямку досліджень, як-от «Oral History Reader» («Хрестоматія з усної історії») за редакцією Р. Перкса та А. Томпсона, в Росії щойно був виданий Європейським університетом в Санкт-Петербурзі збірник перекладів найповажніших у світі авторів («Хрестоматія по усній історії»), то в Україні поки що з'являються тільки перші усноісторичні проекти, автори яких досліджують окремі аспекти минулого (наприклад, збірник «Усна жіноча історія: Повернення: Історіографія сільських жінок в контексті суспільно-історичних факторів радянського і перехідного періодів» за редакцією Г. Дацюк, опублікований жіночим центром «Спадщина»).

Другу частину вступної статті Г. Г. Грінченко присвятила методам аналізу усно-історичних інтерв'ю, серед великого розмаїття яких особливо виділяє реконструктивний і наративний, і зосереджує основну увагу саме на останньому. Звернувши увагу читача на те, що наративний метод більшою мірою є підходом і набором можливостей, ніж єдиним теоретично обґрунтованим нормативним пізнавальним засобом, авторка розглядає:

- метод герменевтичної реконструкції оповідей про життя, розроблений німецькими дослідниками Фріцом Шутце і Габрієлою Розенталь, що базується на аналізі «тематичного поля» і на пошукові певних структур у розповіді людини. Згідно з цим методом необхідно не тільки проаналізувати саму розповідь крок за кроком, але й встановити достовірні події з життя людини, для чого варто залучити також і інші джерела. Таким чином можна буде співвідносити структури оповіді та «життєву траєкторію» оповідача;
- метод Кетрін Рісман, відповідно до якого текст ділиться на смислові відрізки, потім вони розподіляються за змістом. Таким чином ключові моменти оповіді визначаються за допомогою «поетики мови» (інтонацій, пауз, сполучників і вигуків);
- синтагматичний аналіз інтерв'ю, оснований на вичленуванні окремих відрізків тексту з метою дослідження їхньої зв'язності;
- парадигматичний аналіз інтерв'ю, що передбачає виділення певної моделі, відповідно до якої окремі частини оповіді можна об'єднати в декілька груп згідно з тим, як формулюється проблема, що була заявлена в інтерв'ю;
- контекстуальний аналіз усного свідчення;
- аналіз наративного конститування Вольфа Шміта.

Наведені у статті методики аналізу усноісторичного джерела свідчать про добру обізнаність авторки з працями дослідників у галузях усної історії, соціології, наратології, особливо західних.

Наприкінці своєї статті Г. Грінченко вміщує опис методики, за якою вона збирала усні історії остарбайтерів (с. 24). При цьому авторка зауважує, що «досліджуючи феномен примушування до праці, тільки усними свідченнями обмежитися не можна», й зазначає, що «існуючий масив документів з історії українських остарбайтерів ще чекає на своїх дослідників».

Матеріал збірника згрупований у два основні розділи — «Усні історії» та «Спогади» колишніх остарбайтерів. Усні історії розташовані за часом їх створення, тобто за хронологічною послідовністю проведених інтерв'ю. Матеріали подано мовою самих оповідачів, переважно російською. Також, виходячи з вимог методу усної історії, збережено стиль та особливості мовлення респондентів, що являє собою не тільки історичний, а ще й цінний етнолінгвістичний матеріал.

Збірник добре ілюстрований фотографіями часів перебування на примусових роботах у Німеччині. Всі фото були добровільно надані оповідачами для опублікування. До того ж, як зазначає упорядниця у своїй вступній статті, усі підписи до фотокарток зроблені самими колишніми остарбайтерами.

У **першому розділі** вміщено 29 усних оповідей харківських остарбайтерів. Не всі погодилися назвати своє прізвище. Відомо, що страх серед людей живе і досі. Багато хто вагається назвати своє прізвище, побачивши, що це фіксується на папері чи, ще гірше, на диктофоні. Здається, це тавро, поставлене радянською владою, супроводжуватиме їх все життя.

Серед усних оповідей колишніх остарбайтерів є три види інформації. Перший вид інформації — від найстарших людей, які безпосередньо перебували на примусових роботах у Німеччині і пам'ятають усі жахи події цього періоду. Цей вид є переважачим. Другий вид інформації — це розповіді дітей, яким було на той час по 5–6 років і які потрапили до Німеччини разом із родиною (Кузьміна В. І., с. 118–122 та Калашникова О. В., с. 152–153). Третій вид інформації — це перекази дітей, які народилися в Німеччині й про умови життя своїх батьків знають з їхніх слів (Федотова А. І., с. 123–131).

Упорядниця збірника намагалася охопити всю географію перебування харків'ян у Німеччині. Так, ми зустрічаємо розповіді остарбайтерів, що працювали у Франкфурті-на-Одері, Берліні, Віндорфі, Вупперталі, Золінгені, Ессені, Гранзелі, Гамбурзі, Ерлангені та інших містах Німеччини.

Усні розповіді передусім підтверджують факт примусового вивезення до Німеччини мирного населення різними способами: «...я получила повестку явиться, значит, в жандармерию с такими-то документами... и оттуда уже нас не выпустили» (с. 109), «...сказали немцы, что якобы везем вас в Белоруссию, потому что тут будут очень сильные бои... когда приехали в Белоруссию, поняли: ...нас везут в Германию» (с. 118), «...рассылали повестки... молодежь... уходили из дому... возвращались домой, их увидел сосед, который был полицаем. Пошел и сдал...» (с. 124) та ін.

Перекази зі збірника розповідають нам і про відбір та прийом східних робітників на роботу в німецьких містах: «...приехали представители всех заводов, фабрик этих земельных — бауэры... Ну и стали распределять кого куда...» (с. 109), «...хозяйки выбирали себе поздоровей... Те, кто остались, — отправили... на заводы...» (с. 53), «платили за нас

деньги... за кого 15 марок... 25 марок» (с. 59), «...брали на роботу.. по росту. Кто меньше... легче работа...» (с. 132), «Отбирали хозяева... Когда отобрали, нам почти в рот заглядывали, как лошадей смотрели» (с. 188), «...работали 12 часов» (с. 189).

Жахливими були умови проживання колишніх остарбайтерів: «Распределили всех, ну, по баракам...» (с. 110), «...жили, полуподвал...» (с. 119). Хоча, як правило, були у них і вихідні дні: «...нас... выпускали гулять. Ну, так, чтоб был «ОСТ» пришит, чтоб время к времени... появлялись» (с. 115), «...в воскресенье нас выпускали гулять...» (с. 132).

Чи не найжахливіші — розповіді про харчування остарбайтерів: «Брюква, капуста, свекла, морковь кое-как, а картошку вообще даже и забыли, какой вкус. Все это варилось... нечищеное, немытое...» (с. 110), «...с червями была эта баланда...» (с. 115), «... (хлеба), грамм 200» (с. 159).

Проаналізувавши усні свідчення, довідуємося, що мирне населення Німеччини, як правило, співчувало східним робітникам: «...одна немка — она всегда мне бутербродики подкладывала» (с. 116), «...секретарь... забрала меня домой... Подкармливали, вливали» (с. 156).

У розповідях можна прочитати і про оплату праці (с. 65, 182 та ін.), медичне обслуговування (с. 116, 125 та ін.), ставлення до робітників із країн Європи (с. 119 та ін.), диверсії на виробництві, здійснювані самими остарбайтерами (с. 154—155 та ін.) тощо.

За всі звірства, які вони чинили над людьми, нацистські наглядачі понесли кару не тільки від військової адміністрації, а й від колишніх остарбайтерів, які були вже настільки озлоблені й голодні, що самі нічого не розуміли. Про це читаємо у свідченнях: «Надзирательница... И мы ее... когда бомбили, туалетная засорилась, бросили... все выплыло... и все плавало как речка, и мы ее кинули туда... в туалет...» (с. 104), «Когда мы назад возвращались ... где не зайдешь в дом, везде висит хозяин... никто не сдавался из немцев... Или убежали, или кончали жизнь самоубийством... Вот так они боялись русских...» (с. 121).

Та найжахливішою і найпринизливішою була так звана «фільтрація», яку проводила вже своя, радянська влада: «Проверяли ужасно. Причем, по-хамски... На то они чекисты были... Ну, а когда начала поступать на работу вновь... написала все как нужно... Принесла, прочитала, все. «Извините, это место заняли уже...» (с. 111), «В 48 году... допросы. Повырывали ногти...» (с. 156), «...кэґэбист меня месяц мордовал» (с. 161), «Как меня встретили, когда я вернулась из Германии! ...Это меня даже больше волнует, чем даже то, что я была в Германии. Под этим клеймом, которое ко мне было приклеяно! Это длилось не один годик» (с. 200—201).

Огляд цього розділу хотілося б завершити словами Анастасії Савеліївни: «Все это надо было пережить, все эти страдания, все эти терзания... Столько с властями пришлось пережить нашими, что больше, чем немцы, издевались. Те хоть голодом морили нас... но мы что, мы ж поработенные были...» (с. 162).

Особливістю вміщених у **II розділі** спогадів є те, що виклад думок відбувався без участі інтерв'юера, тобто довільно. Чотири спогади, що завершують збірник, публікуються за авторськими текстами, наданими як рукописи. Саме тому дуже часто вони містять великі ліричні відступи, думки не з приводу основної теми і почасти є фрагментарними.

Загалом у письмових спогадах колишніх оstarбайтерів немає логіки викладу матеріалу. А якщо вона і простежується, то з великими прогалинами в окремих моментах життя на чужині. Тому, на нашу думку, усні свідчення є більш послідовними, систематизованими і — більш зрозумілими для читача.

Закінчується видання короткими **біографічними довідками** (с. 233–234) про колишніх харківських оstarбайтерів, усні свідчення і спогади яких вміщені у збірнику. Зокрема, вказується їх рік та місце народження, місце проживання, освіта й дата інтерв'ю.

У роки радянської влади про оstarбайтерів не згадували. Їх начебто не існувало. Але чи маємо ми право забути про цих людей, яких були не десятки й не сотні, а тисячі чи навіть мільйони. Про це повинен знати весь світ, хоча й важко повірити у таку нечувану жорстокість, проявлену нацистами та органами радянської влади до колишніх оstarбайтерів. Відбувалася фізична, психологічна, морально-етична руйнація українського етносу. Щоб людство ніколи більше не могло зустрітись з подібним фактом, необхідно, щоб люди знали про це в усьому світі.

Отже, свідчення усної історії можуть ще раз підтвердити існування цієї категорії населення. Вони допоможуть нам, читаючи ці жахи, «пережити» їх разом з нашими бабусями чи дідусями.

На закінчення хотілося б додати, що це перша й унікальна в Україні публікація, яка відкрила недосліджену й довгі роки замовчувану сторінку з історії України воєнної та повоєнної доби.